

IZABELA GĄTAREK
Wydział Pedagogiczny UKSW, Warszawa

KIM JESTEM? CZYLI O KSZTAŁTOWANIU TOŻSAMOŚCI DZIECKA

1. W KRĘGU POJĘCIOWYM

Częstotliwość stosowania pojęcia „tożsamość” wzrasta. Skłania do tego sytuacja, w której znalazły się dzisiaj poszczególne narody, kultury, wyznania, większości i mniejszości narodowe. O obronie i konieczności zachowania poczucia własnej tożsamości mówi się zwłaszcza w sytuacji zagrożenia, konfliktów i kontrowersji – procesów, których skutki mają wymiar globalny. Pojęcie tożsamości nie jest jednoznaczne w swojej treści, można je nadużywać, zacieśniając lub rozszerzając znaczenie. W kontakcie ze światem współczesnym młody człowiek staje wobec konieczności odkrywania własnej tożsamości tym bardziej, im intensywniej doświadcza relatywizowania czy w ogóle pomijania norm, wartości oraz podstawowych zasad postępowania, charakterystycznych dla niego i jego środowiska społecznego, kulturowego czy religijnego.

Analizując literaturę przedmiotu dotyczącą tożsamości, zauważa się, że problem ten znajduje istotne miejsce w naukach teologicznych, filozoficznych i humanistycznych. Poszukiwanie struktur, które integrują zachowanie jednostki oraz określają jej tożsamość, znajduje się także w centrum zainteresowania głównych kierunków i szkół psychologicznych, socjologicznych i pedagogicznych.

Tożsamość człowieka, czyli jego wyobrażenie o sobie samym, jest niejako percepcyjną soczewką, okularami, przez które postrzega otaczający go świat i samego siebie. Proces poszukiwania tożsamości zaczyna się już w wieku dziesięciu lat i początkowo przebiega spokojnie¹. Jednak z czasem staje się coraz trudniejszy do zrozumienia dla dziecka i nawet młodzież będąca w wieku studenckim ma problemy z odnalezieniem siebie i nieustannie stara się znaleźć swoje miejsce w świecie. Żaden człowiek, a zatem również ten, który, wychodząc z okresu dziecięcego, przymierza się do wkraczania w dorosłość, nie jest zjawiskiem samym w sobie.

¹ Por. F.L. Ilg, L. Betes-Ames, S.M. Baker, *Rozwój psychiczny dziecka*, tłum. M. Przyłipiak, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998, s. 248.

Jego tożsamość wiąże się z jego otoczeniem i nie jest od niego całkowicie niezależna. Tożsamość człowieka współtworzą liczne warstwy czy kręgi tego, co dałoby się ogólnie nazwać domem. Jest to rodzina, krąg przyjaciół albo ludzi tej samej wiary, budynek w którym człowiek mieszka, gmina, a także jej pejzaż. Zdobywanie tożsamości indywidualnej jest wciąż ponawianym i konstytuującym się wysiłkiem rozumienia samego siebie.

Należy jednakże podkreślić, że tożsamość to kategoria pojęciowa, która różnie jest rozumiana i opisywana w licznych kontekstach przez przedstawicieli rozmaitych dyscyplin naukowych. Stanowi przedmiot zainteresowań pedagogów, psychologów, filozofów i socjologów². Jak zaznacza Z. Bokszański: „o fakcie tym świadczą między innymi materiały, które pochodzą z interdyscyplinarnych konferencji poświęconych problematyce tożsamości, a odbywające się szczególnie często w latach osiemdziesiątych”³. Podkreśla on dalej, że owa kłopotliwa różnorodność zakresów pojęcia tożsamości, które często były bardzo od siebie odległe, istotnie utrudniała i utrudnia porozumienie badaczy zajmujących się tą problematyką⁴.

Jako pojęcie, tożsamość, odwołuje się do rdzennych wartości, które wyróżniają, dają możliwość rozpoznawania, dostrzeżenia inności i swoistości jednocześnie. Tożsamość, rozumiana jest często jako coś głównego, istotnego, co odróżnia od otoczenia⁵. To zbiór wyobrażeń, przekonań i sądów, które człowiek konstruuje wobec siebie samego. B. Misztal uważa, że jest to złożony fenomen oparty na procesie identyfikowania się z pewnymi konfiguracjami wartości, faktów historycznych i wzorów kulturowych. W tym ujęciu, tożsamość jest formą wiedzy, która wskazuje miejsce człowieka w otaczającym go świecie⁶. Takie ujęcie kładzie nacisk na to, że odpowiedzialnym za kształtowanie tożsamości jest nie tylko sam człowiek, ale w równej mierze otoczenie społeczne wokół niego. Podobnie definiuje tożsamość J. Nikitorowicz, dla którego jest ona konstruktem wielowymiarowym, łączącym w sobie zarówno elementy osobowe człowieka, jak również centralne wartości grupy, do której jednostka należy. W tradycyjnym ujęciu, jak zaznacza J. Nikitorowicz, termin tożsamość oznacza niepodlegającą zmianom jednakowość, której podłożem jest głównie kod genetyczny. Termin ten często bywa stosowany zamiennie z takimi pojęciami, jak: identyfikacja czy samookreślenie. Współcześnie jest on używany w celu podkreślenia niepowtarzalności jednostki lub grupy⁷. W *Nowym Słowniku Języka Polskiego* tożsamość w odniesieniu do osoby

² Por. P. Grzybowski, *Tożsamość globalna*, w: *Tożsamość osobowa a tożsamości społeczne*, red. T. Bajkowski, K. Sawicki, Trans Humana, Białystok 2001, s. 39.

³ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 31.

⁴ Por. tamże.

⁵ Por. J. Nikitorowicz, *Mikroświat dziecka w ustawicznym procesie kreowania tożsamości*, *Problemy wczesnej edukacji* 2(2005)2, s. 26.

⁶ Por. E. Bielska, *Konteksty społeczeństwa globalnego a perspektywy tożsamości*, w: *Tożsamość osobowa...*, s. 28-29.

⁷ Por. J. Nikitorowicz, *Kreowanie tożsamości dziecka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 60.

definiowana jest jako świadomość własnych cech i własnej odrębności, jako fakt, że ktoś jest „TA” osobą. W odniesieniu do grupy – jako wewnętrzna spójność i poczucie jedności⁸.

Jak pisze R. Leppert, termin tożsamość wskazuje na „bycie kimś” w sposób trwały i odrębny od innych. Umiejscawia jednostkę w świecie i czasie, wskazuje na jej zakorzenienie, odsyła do społecznych identyfikacji. Jednocześnie, zdaniem Lepperta, pojęcie to zawiera w sobie podstawową dwoistość znaczeń. Z jednej strony bowiem, wskazuje na podobieństwo, odnosi się do trwania lub pozostawania tym lub takim samym. Drugie znaczenie jednak odnosi się do odrębności, odróżniania się od innych⁹. Można zatem mówić o dwóch kierunkach ujęcia tożsamości: jeden z nich wskazuje na ciągłość i stałość w toku życia jednostki, drugi natomiast na wielość, zmienność, swoistą niestabilność człowieka¹⁰.

Zagadnienie tożsamości szeroko analizuje A. Brzezińska. Odnosi je do konfiguracji cech, które pozwalają zidentyfikować, rozpoznać daną osobę lub grupę osób. Ustalenie zatem czyjejs tożsamości polega na rozpoznaniu specyficznych cech, które odróżniają danego człowieka od innych osób. W tak szerokim ujęciu, funkcją tożsamości jest więc identyfikowanie osoby na podstawie posiadania przez nią określonej liczby znamion. J. Uszyńska-Jarmoc pisze o obrazie „Ja” jako „zorganizowanym zespole informacji i przekonań odnośnie własnej osoby”¹¹. Przekonania te wynikają z doświadczeń życiowych, które były udziałem dziecka, dotyczą jego cech, zdolności, pełnionych ról, są wynikiem szeroko rozumianego uczenia się i jednocześnie nieustannie podlegają dalszemu wzbogacaniu bądź modyfikacji. Przekonania te dziecko zinternalizowało i dzięki temu mogą one być podstawą kształtowania odpowiedzi na pytanie: „kim i jaki jestem?”. Pozwalają też na tworzenie koncepcji własnej osoby w przyszłości.

A. Brzezińska dokonuje bardzo istotnego rozróżnienia między tożsamością a poczuciem tożsamości. Dla potrzeb niniejszych rozważań istotne wydają się obie kwestie. Istota tożsamości indywidualnej bezsprzecznie związana jest przecież z poczuciem tożsamości identyfikowanym przez konkretną osobę. Z niej bierze początek proces samouświadomiania sobie, „kim jestem” i „jaki jestem”¹².

⁸ Por. *Nowy Słownik Języka Polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 1039.

⁹ Por. R. Leppert, *Tożsamość młodzieży w społeczeństwie naśladowczym*, w: *Teraźniejszość jako źródło wyzwań edukacyjnych* (Materiały konferencyjne), PTP, Wrocław 2004, s. 369-383.

¹⁰ Por. E. Bielska, *Konteksty...*, s. 29.

¹¹ J. Uszyńska-Jarmoc, *Od twórczości potencjalnej do autokreacji w szkole*, Trans Humana, Białystok 2007, s. 91-92.

¹² Por. A. Brzezińska, *Tożsamość jako podstawowy obszar i cel rozwoju*, <<http://www.psychologia.amu.edu.pl>>, (data dostępu: 21.03.2011).

Tabela nr 1. Rozróżnienie pojęć tożsamość i poczucie tożsamości za A. Brzezińską. Por. A. Brzezińska, *Tożsamość jako podstawowy obszar i cel rozwoju*, <www.psychologia.amu.edu.pl>, (data dostępu: 21.03.2011).

TOŻSAMOŚĆ	POCZUCIE TOŻSAMOŚCI
Odnosi się do przypisywania człowiekowi przez jego otoczenie społeczne pewnych cech, które pozwalają na identyfikowanie tej osoby. Wyraża się w takich pytaniach jak: • Kim ta osoba jest dla innych? • Jak jest przez innych odbierana? • Kogo chcą inni ludzie w niej ujrzeć?	To efekt sposobu w jaki człowiek postrzega siebie samego. Jest wynikiem gromadzenia informacji na swój temat, swoistego oceniania tych informacji, a co za tym idzie, wynikającego z nich określonego sposobu przeżywania siebie. Wyraża się w takich pytaniach jak: • Kim jestem? • Jaki jestem?

Zadając pytanie: „Czym jest tożsamość człowieka?”, należy ująć tę kategorię w całościowym obrazie konstytucji jednostki. A. Giddens¹³ podkreśla, że bycie człowiekiem oznacza nieustanną świadomość różnych opisów tego, co się robi i dlaczego. Tożsamość jednostki, wreszcie, nie jest pojedynczym rysem charakterystycznym czy też zespołem takich rysów, lecz stanowi samoświadomość pojmowaną przez człowieka w kategoriach biograficznych. Zakłada zatem ciągłość w czasie i przestrzeni. Tożsamość nie jest raz na zawsze dana, człowiek nie rodzi się wyposażony czy obdarzony konkretną tożsamością. Jest ona raczej czymś, co się konstruuje, tworzy, jest świadomością, która stanowi o odrębności własnej osoby od innych, o jej wyjątkowości, jednocześnie jest wyznacznikiem ciągłości danej osoby w czasie i przestrzeni, pochodzenia, zakorzenienia, dążeń, trwania jej cech charakterologicznych mimo upływu czasu, zmienności zdarzeń i sytuacji życiowych.

Poczucie tożsamości, z kolei, jest wewnętrzną, refleksyjną interpretacją takiej ciągłości dokonywaną przez człowieka. Można powiedzieć, że poczucie tożsamości jest rodzajem refleksji, ta zaś, jak podkreśla D. Tripp, nie przebiega nigdy w psychologicznej i społecznej pustce¹⁴. Myślenie człowieka zatem i sposób jego postrzegania uwzględniają zawsze określony kontekst. Innymi słowy, na refleksję człowieka (w przypadku poczucia tożsamości chodzi o refleksję nad tym, kim i jaki jestem?) wpływa to, co sądzi on o świecie, to zaś jest wytworem wartości, gromadzonych doświadczeń i szeroko rozumianej kultury, w której i z którą obcuje człowiek. To wartości uznawane przez człowieka determinują sposób jego postępowania. Trwałość dążeń, kontynuacja, aktywna realizacja projektu życiowego, również nieodłącznie wiążą się z uznawanym systemem wartości. Są to elementy ściśle przeplatające się i wzajemnie uzupełniające.

¹³ Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 50-51, 74-75.

¹⁴ Por. D. Tripp, *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu*, tłum. K. Kruszewski, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1996, s. 31-32.

Tożsamości trzeba szukać, zaś życie jest pasmem tych poszukiwań. Można zatem do niej dojść, albo nie... Ale to właśnie poszukiwanie tożsamości jest esencją człowieczeństwa.

2. WIELOWYMIAROWOŚĆ POJĘCIA TOŻSAMOŚĆ

Kiedy podejmuje się rozważania nad tożsamością, jednym z pierwszych rozstrzygnięć, którego trzeba dokonać, jest jasne określenie, o jakiej tożsamości mowa. Tak naprawdę można bowiem odnieść to pojęcie do niemal wszystkich sfer życia i zastosować adekwatne określenie. Spotyka się określenia tożsamości religijnej, narodowej, grupowej, indywidualnej, zawodowej, płciowej, osobistej, kulturowej, społecznej, etnicznej itp. Najczęściej jednak, mówiąc o tożsamości, wyróżnia się dwa jej rodzaje: indywidualną, inaczej określaną też – osobistą, oraz społeczną. Biorąc pod uwagę uniwersalne mechanizmy funkcjonowania człowieka, istotne jest jednak wyraźne zaznaczenie, iż „bardziej pierwotne jest poszukiwanie własnej tożsamości społecznej (odnoszącej się do siebie jako członka rozmaitych społeczności) niż tożsamości indywidualnej (odnoszącej się do siebie jako unikalnej jednostki)”¹⁵.

2.1. Osobista, indywidualna, podmiotowa – „moja tożsamość”

O tożsamości winno się mówić, mając na uwadze dwa wymiary natury ludzkiej: indywidualny i społeczny. Tożsamość osobista, często w literaturze określana również mianem indywidualnej, to poczucie stabilności swoich cech, poczucie odrębności od innych.

Tożsamość osobista pozwala opisać konkretnego człowieka jako tego samego, nawet wówczas, gdy nastąpi zmiana jego zachowania spowodowana silnymi emocjami, splotem niecodziennych sytuacji czy silnymi potrzebami¹⁶. Człowiek buduje swoją tożsamość osobistą, porównując się do innych osób¹⁷. Jak podaje A. Brzezińska, poczucie tak rozumianej tożsamości związane jest z procesem wzmacniania własnej odrębności, indywidualności, budowania poczucia sprawstwa, uniezależniania się od innych i wreszcie nabywania coraz bardziej złożonych narzędzi zaspokajania swoich potrzeb¹⁸. J. Nikitorowicz wskazuje, że jest ona powiązana z takimi pojęciami, jak: przynależność, autentyczność, integralność, sens istnienia, zakorzenienia, autonomii, poszanowania samego siebie. I chociaż mowa tu o tożsamości osobistej, to dotyczy ona człowieka żyjącego w społeczeństwie. Jej kształtowanie możliwe jest dzięki charakterystycznej dla człowieka potrzebie szukania i kreowania sensu życia¹⁹.

¹⁵ M. Jarymowicz, *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 63

¹⁶ Por. B. Tołwińska, *Stereotypy płci a tożsamość indywidualna*, w: *Tożsamość osobowa...*, s. 71.

¹⁷ Por. R. B. Cialdini, D. T. Kenrick, S.L. Neuberg, *Psychologia społeczna*, tłum. A. Nowak, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 567.

¹⁸ Por. A. Brzezińska, *Tożsamość ...*

¹⁹ Por. J. Nikitorowicz, *Kreowanie...*, s. 96.

Poszukiwanie, a w następstwie określanie tożsamości osobistej, jest równoznaczne z wyborem własnych celów, potrzeb, zainteresowań, przekonań i wartości, które człowiek prezentuje otaczającemu go społeczeństwu jako jego własne. Jak podkreśla M. Bardziejewska, odnalezienie odpowiedzi na zasadnicze pytanie: „Kim jestem?”, powoduje, że człowiek, mimo zmieniających się sytuacji, warunków, okoliczności, prezentuje względnie spójny wzorzec zachowania, który pozostaje stały, niezmienny, podobnie jak utrzymane zostaje poczucie własnej wartości nawet w obliczu trudności i nieprzychylnych zdarzeń stających na drodze danej osoby²⁰. Jak zauważa M. Jarymowicz, „potrzeba dookreślenia tożsamości indywidualnej wyznacza tendencję do poszukiwania różnic, a ta sprawia, że podobieństwa stają się źródłem poczucia depersonalizacji”²¹. Zupełnie inaczej niż w przypadku tożsamości społecznej, która w swojej istocie wyzwała potrzebę poszukiwania i odnajdywania podobieństw między sobą a innymi ludźmi, grupami, społeczeństwami. Wspomniana depersonalizacja w procesie kształtowania tożsamości indywidualnej prowadzi niekiedy do tak silnej potrzeby wyróżnienia się, że człowiek gotowy jest odwrócić się od bliskich, szokować strojem, zachowaniem, wyglądem, nawet w sytuacjach, kiedy dana postawa jest społecznie naganna i może pociągać za sobą niekorzystne dla niego konsekwencje. Te destrukcyjne pod pewnymi względami tendencje są wyciszane wraz z krystalizowaniem się tożsamości indywidualnej.

Tożsamość osobista to świadomość własnej spójności w czasie i przestrzeni. To zachowanie swoistej ciągłości w różnych okresach życia, w sytuacjach społecznych, pełnionych rolach. Wreszcie świadomość wielokrotnie podkreślanej – własnej odrębności, indywidualności i niepowtarzalności.

2.2. Człowiek, istota społeczna – czyli o tożsamości społecznej

Tożsamość społeczna jednostki definiuje przynależność człowieka do różnych grup i kategorii społecznych, stanowi ona najczęściej przedmiot zainteresowania socjologów. Ma wymiar subiektywny, rozumiany jako poczucie tożsamości, oraz obiektywny – klasyfikujący niejako człowieka przez inne osoby²². Tożsamość społeczna kształtuje się w powiązaniu z tożsamością osobistą i, w pewnym stopniu, jako jej warunek.

Człowiek konstruuje swoje „Ja” w obszarze zaznaczonym przez nachodzące na siebie grupy i zbiorowości ludzi. To właśnie one, zdaniem J. Nikitorowicza, dostarczają człowiekowi specyficznych kategorii do opisu siebie samego w kontekście przynależności właśnie do danej grupy. W ten sposób powstaje zbiór samookre-

²⁰ Por. M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznawać potencjał nastolatków*, w: *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. Brzezińska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 347.

²¹ M. Jarymowicz, *Psychologiczne podstawy podmiotowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 64.

²² Por. R. Leppert, *Tożsamość...*, s. 369-383.

śleń, którym człowiek posługuje się, chcąc opisać siebie²³. Ten rodzaj tożsamości definiowany jest jako przekonania i uczucia wobec grupy, do której człowiek należy. Kształtowanie zatem tożsamości społecznej dokonuje się na drodze porównania grupy, do której osoba przynależy, z innymi²⁴.

Zdaniem A. Brzezińskiej, poczucie tożsamości społecznej wyrasta z więzi i kontaktów społecznych. Od najmłodszych lat życia człowiek, wchodząc w interakcje z osobami ze swego bliższego i dalszego otoczenia, buduje własną tożsamość społeczną. Ona zaś służy poszukiwaniu lub budowaniu własnego miejsca wśród innych ludzi²⁵. Można więc powiedzieć, że tożsamość ta wyraża się w akceptacji przynależności do danej kategorii osób. Kształtowanie się tożsamości na płaszczyźnie społecznej ściśle wiąże się zatem z określeniem przynależności człowieka do danej grupy, określeniem, z kim on się identyfikuje, przez jakie osoby czy środowiska jest akceptowany jako swój.

Pytanie o samego siebie jest dużym wyzwaniem. Odpowiedź nigdy nie jest oczywista i proces odkrywania jej najczęściej zaczyna się od określania siebie w kategorii przynależności do określonej grupy społecznej, narodowościowej, rodzinnej, wyznaniowej. W powyższym kontekście człowieka charakteryzuje duża skłonność do uległości i podporządkowywania się grupie, z którą się identyfikuje. Jak podkreśla M. Jarymowicz, „cechą zachowania jest konformizm – tym silniejszy, im silniejsze jest poczucie identyfikacji”²⁶.

3. WOKÓŁ PROCESU KREACYJNEGO TOŻSAMOŚCI DZIECKA

Niniejsza część rozważań nad tożsamością człowieka skupiać się będzie na przedstawieniu procesu kształtowania się tożsamości młodego człowieka. Należy jednak zaznaczyć, że jest to zaledwie szkic podjętej problematyki. Zagadnienie dokonującego się dookreślania siebie jest szerokie i bardzo złożone. Podjęta analiza ma na celu ukazanie jedynie zasadniczych kierunków owego procesu, nie zaś jego rzetelne opracowanie.

Z chwilą kiedy człowiek przychodzi na świat zaczyna podlegać wpływom otaczającej go rzeczywistości. Początkowo rodzina, a następnie inni uczą dziecko języka, kultury, w której żyje, i pokazują, uczą, jak rozumieć świat. „Ja” człowieka jest nieustannie kształtowane, a w jego granicach formułowana jest tożsamość człowieka²⁷.

Pojęcie tożsamości jednostki *identity* wprowadził do nauk społecznych Erik Erikson – uczeń Anny Freud, córki Zygmunta Freuda. Analizował on tożsamość w wymiarze biograficznym. W tym celu, a może raczej na drodze swoich przemyśleń i obserwacji, stworzył teorię „cyklu życiowego”. Tożsamość, w świetle teorii

²³ Por. J. Nikitorowicz, *Kreowanie...*, s. 96.

²⁴ Por. R. B. Cialdini, D. T. Kenrick, S. L. Neuberg, *Psychologia...*, s. 566-567.

²⁵ Por. M. Bardziejewska, *Okres dorastania...*, s. 347.

²⁶ M. Jarymowicz, *Psychologiczne...*, s. 64.

²⁷ Por. B. Joyce, E. Calhoun, D. Hopkins, *Przykłady modeli uczenia się i nauczania*, tłum. K. Kruszewski, WSiP, Warszawa 1999, s. 42.

E. Eriksona, to stabilna formuła, sposób, w jaki człowiek definiuje siebie. Możliwość jego organizmu, aspiracje i szanse oraz role społeczne oferowane przez otaczającą społeczność, to trzy podstawowe wymiary życia jednostki. Niejako w punkcie ich przecięcia bierze swój początek proces kształtowania tożsamości przez człowieka. Niepowodzenia w sferze integracji tych trzech wymiarów są zaś przyczyną „kryzysu tożsamości”. Przejawem tego kryzysu jest, zgodnie z myślą E. Eriksona, nieumiejętność kierowania sobą przez jednostkę. Teoria E. Eriksona zawiera się w tradycji psychoanalitycznej Zygmunta Freuda. E. Erikson wykorzystał wiedzę z zakresu embriologii. Ta dziedzina nauki dowodzi, że każdy organ wykształca się we własnym czasie i miejscu. Jeśli zaś nie pojawi się we właściwym momencie, to przesądza to nie tylko o jego istnieniu, ale stanowi również zagrożenie dla całego hierarchicznego systemu organów²⁸.

Tożsamość osobista kształtuje się w konkretnej grupie, pod wpływem określonej kultury. Żaden człowiek nie ma innej możliwości tworzenia obrazu czy koncepcji siebie, identyfikowania się z kimś, jak odnalezienie grupy odniesienia, czyli osób znaczących dla siebie. Pewne rozróżnienie sposobu definiowania tożsamości występuje u Z. Bokszańskiego, mówiąc o tożsamości – ma on na myśli raczej proces, niż stan będący rezultatem tego procesu²⁹.

Podstawowy zarys obrazu siebie, struktury „Ja” czy wiedzy o sobie powstaje na przestrzeni kilku pierwszych lat życia dziecka. Dokonuje się to w procesie socjalizacji pierwotnej. Te osobiste sądy dotyczą zarówno stanu teraźniejszego, jak przeszłego i przyszłego³⁰. Można zatem powiedzieć, że jest to obszar wiedzy o samym sobie, który powstaje w wyniku gromadzenia i integrowania informacji odnoszących się do człowieka, obejmujący czas obecny, przeszły oraz wizje przyszłości. Warto zaznaczyć, że obraz samego siebie w dużej mierze stanowi wypadkową informacji, które człowiek odbiera o sobie od innych ludzi, które czerpie z życiowych doświadczeń. One stanowią dopiero budulec dla tożsamości. Od tego, w jakim tempie, z jaką dynamiką dokonuje się rozwój samowiedzy, uzależniony jest rozwój „Ja”, czyli tych najbardziej istotnych informacji o sobie w percepcji subiektywnej. Jak zaznacza M. Czerwińska-Jasiewicz, dopiero rozwój samowiedzy i rozwój pojęcia „Ja” pozwala na kształtowanie się tożsamości³¹.

Poznawanie świata i ludzi przebiega w atmosferze bardzo silnie zabarwionej emocjonalnie. Odbywa się w określonym kręgu społecznym pod wpływem tzw. „znaczących innych”, a na tym etapie socjalizacji dziecko nie ma możliwości wyboru – rodziców, dziadków, rodzeństwa – pojawia się w określonej grupie osób.

²⁸ Por. P. Błajet, *Sukces w cyklu życia. Próba adaptacji koncepcji Erika H. Eriksona*, w: *Rozwój i edukacja dziecka. Szanse i zagrożenia*, red. S. Guz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005, s. 35-36.

²⁹ Por. Z. Bokszański, *Tożsamości...*, s. 35.

³⁰ Por. G. Rudkowska, *Osobowość – struktura, koncepcje i rozwój*, w: *Podstawy psychologii*, red. W. Pilecka, G. Rudkowska, L. Wrona, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków 1998, s. 305.

³¹ Por. M. Czerwińska-Jasiewicz, *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście biegu ludzkiego życia*, Difin, Warszawa 2015, s. 75-76.

Te osoby zaś w dużej mierze odpowiedzialne są za tworzone przez dziecko zręby obrazu samego siebie. Na uwagę zasługuje fakt, że te tworzące się we wczesnym dzieciństwie zręby obrazu siebie uczulają niejako człowieka w późniejszych okresach jego życia na pewne sytuacje, znieczulają zaś na inne, determinują strategie, jakimi dziecko przystosowuje się do życia. Dlatego właśnie uważa się, że jakość dziecięcych doświadczeń i ich pamięć decydują w istotny sposób o tym, do jakich „jakości” będzie dążyło jako dorosły człowiek³².

Zaburzenie procesu określania siebie na różnych etapach życia dziecka może być źródłem późniejszych zaburzeń psychicznych. Mniej więcej około drugiego roku życia dokonuje się pierwsze oddzielenie. W tym okresie bowiem formułuje się język i dziecko powinno jasno i wyraźnie określić granice samego siebie. Powinno rozróżnić pomiędzy tym, co jest nim samym, a tym, co nim nie jest. Gdyby je o to zapytać, ono jeszcze tego nie wytłumaczy, ale potrafi już powiedzieć: „Ja chcę”. Te pierwsze zdania zawierają tylko podmiot i orzeczenie.

Dopiero na następnym etapie formułuje się wypełnienie tego, co właściwie znaczy owo „ja” – i w zachodniej tradycji ma to duże znaczenie. Psychologia nazywa to tożsamością. Człowiek określa, kim w istocie rzeczy jest, w sposób bardziej lub mniej świadomy potrafi to nazwać – i zarazem to, „kim jest”, ma dla niego dość istotne znaczenie³³. Jednak warunkiem uczenia się siebie jest właśnie dokonanie rozdzielenia. Interakcje ze światem, poczucie intencjonalności, ciągłości w czasie i świadomość samego siebie umożliwiają stopniowe gromadzenie różnorodnych doświadczeń, które dotyczą osoby³⁴. Oddzielenie tego, co własne, od tego, co obce, inne, nieznanne, musi więc zawsze nastąpić, jeśli mowa o prawidłowym przebiegu procesu określania tożsamości osobistej.

Jednak tak, jak warunkiem tego określenia jest najpierw dokonanie „rozdzielenia”, tak warunkiem dokonania rozdzielenia jest uświadomienie sobie związku z grupą „swoich” wraz z jednoczesnym poczuciem swoistej odrębności od innych. Problem tożsamości pojawia się zatem, jak zauważa J. Nikitorowicz, „w chwili nastąpienia zjawiska dysocjacji – podziału”³⁵. Gdy dziecko jest w stanie zrozumieć i ocenić samo siebie, kiedy potrafi krytycznie ustosunkować się do różnych ludzi, sytuacji, warunków, dopiero wówczas można mówić o kreowaniu własnej tożsamości. Innymi słowy, dopiero wtedy można mówić o tym, że trwa ciągle proces budowania autonomii i samoświadomości³⁶. Samoświadomość polega bowiem właśnie na rozpoznaniu swojej roli w przebiegu wydarzeń, które mają miejsce zarówno w psychice człowieka, jak również w środowisku zewnętrznym. To rów-

³² Por. M. Szczepka-Pustkowska, *Socjalizujący strumień pamięci: dzieciństwo jako trwanie*, Problemy Wczesnej Edukacji 2(2005)2, s. 46-51.

³³ Por. D. Terakomska, J. Bomba, *Być rodziną, czyli jak budować dobre życie swoje i swoich dzieci*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2003, s. 47-48.

³⁴ Por. R. Piwowarski, *Dziecko – Nauczyciel – Rodzice. Konteksty rozwoju i edukacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 304.

³⁵ J. Nikitorowicz, *Kreowanie...*, s. 61.

³⁶ Por. tamże.

nież, jak twierdzi G. Zalewski, rozwój zdolności do kierowania własną aktywnością, czyli przyspieszania lub zwalniania reakcji na określone sytuacje. To wreszcie zdolność do podejmowania różnorodnej, spontanicznej aktywności³⁷. Dziecko, a potem człowiek dorosły, może dzięki temu zwiększać wiedzę o tym, kim jest.

W przypadku dziecka proces budowania wiedzy o sobie samym polega na gromadzeniu informacji z trzech źródeł: bodźców płynących z wewnątrz ciała; z otoczenia społecznego: od rodziców, kolegów, rodzeństwa czy nauczycieli – innymi słowy od osób stanowiących wspomnianą wcześniej kategorię „znaczących innych”; z własnego zachowania, sukcesów, porażek i porównania siebie z innymi dziećmi³⁸. A. Brzezińska dodaje jeszcze³⁹: obserwację zachowania innych ludzi i porównywanie się z nimi; uzyskiwanie informacji bezpośrednio od innych ludzi (opinie innych o dziecku); dokonywanie wglądu we własną osobowość.

Informacje, które dziecko otrzymuje ze świata zewnętrznego, tworzą „Ja” osobiste, społeczne, kulturowe. Przyswajając napływające informacje, dziecko gromadzi je, a w następstwie buduje z nich własny, niepowtarzalny obraz siebie. Jest on sumą indywidualnych doświadczeń dziecka, które zdobywa w relacjach z otaczającym je światem społecznym i fizycznym. Wiedza o sobie płynąca z tych doświadczeń jest następnie przetwarzana, porządkowana i uogólniana, w konsekwencji czego formułuje się specyficzny układ wyobrażeń, pojęć i nastawień odnoszących się do własnego „Ja”⁴⁰.

W okresie dorastania rozwój myślenia formalnego, abstrakcyjnego owocuje intensywnym rozwojem w obszarze samowiedzy oraz świadomości siebie. Zaczyna ona być stopniowo coraz bardziej uporządkowana, kształtuje się swoisty system wiedzy o sobie. Jak podkreśla M. Czerwińska-Jasiewicz, „głównym źródłem wiedzy o sobie stopniowo stają się własne sądy o sobie, a nie – jak do tej pory – opinie innych ludzi”⁴¹. Istnieją dwa zasadnicze etapy kształtowania się tożsamości, są nimi, jak podaje A. Brzezińska, eksploracja, czyli poszukiwanie, testowanie, sprawdzanie siebie, własnych możliwości, związków, jakie łączą człowieka z innymi osobami, oraz podjęcie zobowiązania. Ten drugi etap jest swoistym dokonaniem wyboru, podjęciem decyzji i przyjęciem na siebie odpowiedzialności za konsekwencje, jakie z niej płyną⁴².

Podsumowując toczone rozważania, warto przyjrzeć się zaczerpniętej od A. Brzezińskiej drodze czterech kroków, w których kształtuje się poczucie tożsamości:

1) Poczucie odrębności – to okres, w którym istnieje wyraźna granica między „mną” a drugim człowiekiem. Dziecko dostrzega, że jest odrębną fizycznie i psychicznie jednostką.

³⁷ Por. G. Zalewski, *Psychologiczne modele świadomości i samoświadomości*, Dział Wydawnictwa Filii UW w Białymstoku, Białystok 1992, s. 112.

³⁸ Por. R. Piwowarski, *Dziecko...*, s. 305.

³⁹ Por. A. Brzezińska, *Tożsamość...*

⁴⁰ Por. R. Piwowarski, *Dziecko...*, s. 305.

⁴¹ M. Czerwińska-Jasiewicz, *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście biegu ludzkiego życia*, Difin Warszawa 2015, s. 77.

⁴² Por. M. Bardziejewska, *Okres dorastania...*, s. 368.

2) Poczucie identyczności – przekonanie, że „to też ja”. W dziecku istnieje głęboka pewność, że niezależnie od tego, jak zachowuje się w danej sytuacji czy jaką pełni rolę w danej chwili – jest zawsze sobą takim i tym samym.

3) Poczucie ciągłości – rozpatrując swoje życie w perspektywie czasu, człowiek rozpoznaje i widzi siebie jako zmieniającą się całość. Zauważa podobieństwa i różnice w sposobach swojego zachowania, ale jest w stanie wyodrębnić i wskazać to, co jest stałe, charakterystyczne, typowe tylko dla niego.

4) Poczucie integralności – to głębokie przekonanie, że sposoby, w jakie człowiek realizuje różne zadania czy pełni rozmaite role życiowe, chociaż czasami bardzo różnią się od siebie, ponieważ dostosowane są do zmieniających się okoliczności, składają się jednak na pewną całość. Być może sposoby są różne, ale pasują do siebie, są w pewien charakterystyczny sposób do siebie podobne. Poczucie integralności ujawnia się zatem w przekonaniu, że „to zawsze ja”⁴³.

Na uwagę zasługuje również przedstawienie, znanego i uważanego za kontynuację teorii E. Eriksona, modelu J. Marcii. Wyróżnił on cztery zasadnicze statusy tożsamości w okresie dorastania młodego człowieka. Pierwszym z nich jest tożsamość rozproszona, albo inaczej dyfuzyjna. Kiedy odnosi się ją do kryteriów klasyfikujących statusy (eksploracji i zaangażowania), wyraźnie zaznacza się w niej brak zaangażowania w podstawowych obszarach aktywności życiowej. Drugi wyróżniony przez J. Marcję status mówi o tożsamości odroczonej, moratoryjnej. Mowa tu o osobach aktywnie poszukujących czy wręcz eksperymentujących ze swoim życiem. Tożsamość lustrzana, przejęta, charakterystyczna dla ludzi, którzy aktywnie angażują się w realizację celów wyznaczanych przez osoby dla nich ważne, to trzeci z wyznaczonych statusów tożsamości. Ostatnim zaś jest tożsamość dojrzała, osiągnięta. Posiadają ją ci, którzy doświadczyli zarówno poszukiwań, jak i zaangażowania. To tożsamość charakterystyczna dla takich osób, które aktywnie angażują się w realizację rozmaitych celów, w tym również własnych. Warto podkreślić, że opisywana koncepcja rozwoju tożsamości określa jego kierunek od dyfuzji, poprzez tożsamość lustrzaną i moratorium, po osiągnięcie tożsamości dojrzałej⁴⁴.

W teorii stadiów rozwojowych E. Erikson zawarł elementy teorii socjalizacji. Osiągnięcie przez osobę właściwie zintegrowanej osobowości pozwala bezkonfliktowo i skutecznie wejść w istniejący układ społeczny. Można powiedzieć, że dla Eriksona tożsamość i społeczna integracja oznaczają to samo, stanowią jedynie dwie strony medalu⁴⁵.

Obecnie w badaniach nad tożsamością dominuje podejście procesualne. Ponownie zbliża się ono do teorii psychospołecznej E. Eriksona, która traktowała tożsamość właśnie w kontekście funkcjonowania społecznego. Jak podkreśla

⁴³ Por. A. Brzezińska, *Tożsamość...*

⁴⁴ Por. M. Czerwińska-Jasiewicz, *Psychologia...*, s. 83-84.

⁴⁵ Por. K. J. Tillman, *Teorie socjalizacji*, tłum. G. Bluszczyk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 199.

M. Czerwińska-Jasiewicz, koncepcje procesualne dążą do opisanie i przedstawienia przebiegu procesu kształtowania się tożsamości człowieka w taki sposób, aby ukazać związek między nim a czynnikami zarówno zewnętrznymi (społecznymi), jak wewnętrznymi, tkwiącymi w samym człowieku⁴⁶.

4. ZAKOŃCZENIE

Poczucie tożsamości uznawane jest za rodzaj samowiedzy człowieka, jego sądów, wyobrażeń i poczucia wartości⁴⁷. Jest nieustającym zadaniem do wykonania, które odnawia się poprzez wchodzenie w rozmaite interakcje każdego dnia, gromadzenie nowych doświadczeń, zmianę poglądów, postaw. Każdego dnia człowiek ma możliwość poznawać coraz głębiej i lepiej samego siebie. A jest to ważne tym bardziej, że właśnie poczucie tożsamości osobistej pełni najbardziej istotną rolę w psychologicznym wymiarze funkcjonowania każdego człowieka, utrata tożsamości dezorganizuje jego osobowość.

WHO AM I? OR ABOUT SHAPING A CHILD'S IDENTITY

Summary

A sense of identity is considered to be a kind of self-consciousness of man, his judgments, ideas and self-esteem. It is a constant task to perform, which is set to us every day anew because we enter into various interactions each day, gather new experiences, alter or confirm our views or attitudes. We lead internal disputes, hold discussions and talk with other people on a daily basis. Every day, therefore, we have an opportunity to explore our own selves deeper and better. And it is all the more important since the sense of one's personal identity plays a crucial role in the psychological dimension of human functioning, while loss of identity disorganizes an individual's personality.

Keywords: child, family, identity, sense of identity

Nota o Autorze: dr Izabela Gałarek – adiunkt w katedrze Pedagogiki Specjalnej i Integracyjnej Wydziału Nauk Pedagogicznych na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki uzyskała w 2011 roku. Absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego ze specjalnością pedagogika ogólna oraz edukacja zdrowotna i profilaktyka uzależnień. Tendencjom badawczym i penetracyjnym szczególnie bliska jest problematyka oscylująca wokół zagadnień rodziny, małego dziecka oraz młodzieży. Obszar tematyczny obejmuje sferę szeroko pojmowanego biopsychospołecznego funkcjonowania dziecka i młodego człowieka, w tym zagadnienia związane z tożsamością, świadomością siebie, bezpieczeństwem i profilaktyką zdrowia, uzależnieniami, przemocą i agresją zarówno jako jej wyraz, jak i konsekwencja.

Słowa kluczowe: dziecko, rodzina, tożsamość, poczucie tożsamości

⁴⁶ Por. M. Czerwińska-Jasiewicz, *Psychologia...*, s. 84-85.

⁴⁷ Por. J. Nikitorowicz, *Kreowanie...*, s. 61.